

ЕВОЛЮЦІЯ ІСТОРИЧНИХ УЯВЛЕНЬ ПРО УКРАЇНУ В СЕРЕДНЬОВІЧНІЙ ФРАНЦІЇ до середини XVII ст.

Розташована на іншому краю Європи сучасна територія України була для тогочасних французів terra incognita, останнім оплотом християнської цивілізації, щоправда, в зіпсованій схизматичній формі, перед дикунськими ордами степових кочових пустельників, що уявлялися передовими загонами біблійних народів Гог і Магог, вторгнення яких мало передвіщати кінець світу.

Прямі безпосередні контакти між територією південномуських земель і Францією були явищем надзвичайно рідким в ту епоху. Крім руського посольства до франкського короля в 839 р. та унікального шлюбу середини XI ст. між дочкою Ярослава Мудрого Анною та французьким королем Генріхом I, зафіксованого в західноєвропейських документах, можна згадати хіба що участь руського архієпископа Петра Акеровича у Ліонському соборі 1245 р. з метою організації об'єднаного протистояння християнських правителів навалі монголо-татар. Відзначимо, що кочові завойовники зі східних степів вважалися в Європі породженням пекла, тому їхню назву на заході найчастіше позначали як «тартари» (від грецького Тартар). У французькій мові поняття «tartares» для означення цього народу зберігалося до XX ст., коли поступилося менш інфернальному поняттю «tatares».

Візитери з Франції на землях сучасної України в добу середньовіччя також були виключною рідкістю. Крім посольства короля франків, що добивалося руки Анни Ярославни в середині XI ст., можна відмітити лише дипломатичні місії середини XIII ст. папського легата Джованні Плато Карпіні, що вирушив з Ліона до монгольської столиці Каракорума та посланця французького короля Людовика IX Святого Вільгельма Рубрука (Рубруквиса), що відвідав ставку Батия – Сарай. Обидва ман-

дрівника залишили детальні свідчення про свої подорожі через територію нашої держави, які й понині залишаються невичерпним історичним джерелом тієї епохи.

На початку XV ст. через українські землі здійснював свою подорож ще один французький емісар – Жильбер де Лануа, який також залишив опис своїх вражень про побачені землі.

Особисті контакти між українськими землями та Францією до XVI ст. були явищем поодиноким, тож навіть у найосвіченіших представників французької інтелектуальної еліти не було докладних і правдивих знань про територію на схід від Польщі.

Щоправда, цілком ймовірним є потрапляння в цей час вихідців з Південної Русі до Франції з освітньою чи торговельною метою. Принаймні, маємо свідчення про навчання наших земляків в різних європейських університетах. У списках студентів Сорбонни згадуються учні «з Рутенії» (1353, 1369), «рутенської нації з Києва» (1463, 1469) чи «*Natione Ruthenia de Ucraina*» (1567)¹.

Зокрема, є відомості, що в першій половині XVII ст. в Паризькому університеті навчалися відомий український філолог Іван Ужевич-Слов'янин, автор латиномовної «Граматики словенської» та видатний військовий і політичний діяч доби Хмельниччини Юрій Немирич.

Також, безперечним є факт прибуття до Франції в XV–XVI ст. значних груп невольників, набраних у якості ясиру в результаті грабіжницьких походів на Україну. І.В.Лучицький на підставі великого архівного матеріалу, зібраного у Франції та Іспанії, виявив значний притік невольників з Русі у пізньому Середньовіччі до Русильйону – французької провінції, що розташована між Піринейями та Середземним морем. Можна не сумніватися, що до найкрупніших портів Середземномор'я – Перпін'яна (столиці Русильйону) та Марселя (столиці Провансу) у зазначений період доставлялися работоргівцями сотні рабів, забраних в полон на українських землях. Як зазначав автор у цій розвідці: «Головним чином, рабів купували в Русильйоні для задоволення землеробських потреб... Рабиню руську, завжди молоду, купували безумовно, і згодом по закінченню певного часу її дитина чи діти продавалися чи відправлялися до при-

тулку, а вона сама передавалася у тимчасове користування іншій особі в якості більшою мірою годувальниці... Це було справою вкрай вигідною для рабовласника... В Перпін'яні увійшло з другої половини XV ст. у загальну моду тримати руських годувальниць»².

Проте окремі епізодичні контакти між Францією та Руссю не дозволяли мати чітке уявлення про останню на заході Європи. Згадки про руських воїнів і купців, товари з Русі є нерідкими у старофранцузькому епосі, але не дають практично ніякої інформації про саму країну їх походження³. Навіть найближчий за часом для французьких хроністів епізод одруження їхнього короля Генріха I з Анною Ярославною, відмічений в багатьох творах XI–XII ст., майже не проливає світла на рідну землю нової королеви Франції.

Батьківщина Анни іменується в хроніках «Русією»⁴, «Рабастією»⁵, «Русцією»⁶, «Рутією»⁷. А ось «Вандомські аннали» початку XII ст. та трохи пізніша від них «Сен-Мексанська хроніка» щодо походження дружини Генріха I вказують: «Генрікус король франків жінку привів скіфку та руду (Heinricus rex Francorum uxorem duxit Scythicam et rufam)»⁸. Цілком вірогідно, що під словом «rufa»=«rusa» хроніст розумів руське походження жінки, відповідно, ототожнюючи сучасну йому Русь з античною Скіфією. З хроніки монастиря святого Петра Живого в місті Сан, написаної ченцем Кларієм на початку XII ст., виходить, що Анна була дочкою грецького правителя⁹. Це, очевидно, впливає з західноєвропейського середньовічного уявлення про православні країни сходу, як про володіння грецького монарха.

Якщо назва рідної країни королеви Анни зустрічається в джерелах у найрізноманітніших варіаціях, то варіації слов'янського імені її батька й, відповідно, діда їхнього короля Філіппа I, зафіксовані французькими хроністами середньовіччя, ще менше нагадують оригінал. Його називають тут Герискло (Gerisclo)¹⁰, Юрислохт (Jurisloht)¹¹ або взагалі Булесклот (Bullesclot)¹². Мабуть найближчим латинським відповідником слов'янського імені батька Анни є Оресклав (Oresclavus)¹³. Авторами хронік без утруднень сприймалося лише християнське ім'я Ярослава Муд-

рого – Юрій-Георгій (Georgius), яке також кількаразово зустрічається в старовинних текстах¹⁴.

В наступні століття визначних контактів між Францією та Руссю не зафіксовано. Хоча французькі хроністи час від часу відмічають окремі події, пов'язані з життям Русі, уривчаста й перекручена інформація про які доходить до їхнього королівства. Приміром це стосується походу галицько-волинського князя Романа Мстиславича до Центральної Європи в 1205 р., свідчення про який занотовує у своїй хроніці чернець з абатства Трьох Джерел у Шампані Альберік Труафонтен¹⁵.

Головним джерелом інформації про землі сучасної України у Франції в XIII–XV ст. були свідчення нечисленних подорожніх, що виконували різні дипломатичні чи військові місії, на кшталт Плано Карпіні, Рубрука чи де Лануа.

Туманне уявлення про українські землі в період середньовіччя цілковито знаходить своє відображення на тогочасних європейських картах. Вони зображували на сході маловідомі французам території з екзотичними для них назвами: Русія, Волиня, Подолія, Сарматія, Скіфія, Татарія, Дикое Поле тощо. І серед цих назв поступово розповзалася на картах пляма, яку називали Окраїна, Ограїна, Укранія, Україна¹⁶. Мабуть найточніші та найдетальніші зображення можна віднести до кримського півострова, відомого ще з античності й добре знаного генуезцями, що тримали тут свої факторії.

Середньовічні карти були своєрідною енциклопедією тогочасних знань про світ. На них не лише наносилися зображення різноманітних географічних об'єктів, але й все це супроводжувалося малюнками та лаконічними підписами, що доповнювали уявлення людей про певні землі.

Карколомні зміни на сході, що відбулися після Батиевої навали, внаслідок якої припинила своє існування могутня Давньоруська держава, призводили до непорозумінь при оцінюванні минулого з боку західноєвропейських середньовічних авторів. Один з перших французьких історіографів XVI ст. Жан дю Тілле (150?–1570), згадуючи про одруження короля Генріха I з руською принцесою Анною, дочкою короля Георгія, визначає країну

її походження наступними словами «Русь, яка зараз є Московією» («Russie, qui est Moscovie»)¹⁷. Через півстоліття подібну тезу повторить відомий французький історик Франсуа Ед де Мезере (1610–1683) у своїй «Історії Франції», яка надовго стала найавторитетнішим нарисом історії цієї держави¹⁸.

Незважаючи на те, що Київ, з якого вирушала до Парижа в середині XI ст. Анна не належав Московії до 1654 р., авторам XVI – першої половини XVII ст. було дуже легко припуститися помилки, адже на тогочасних картах «Русія» інколи позначалась в кількох місцях або як просто «Русія» (найчастіше в межах Руського воєводства Польщі), або як «Русія Червона», або як «Русія Біла» та «Русія Чорна» (Russia, Russia Rubra, Russia Alba¹⁹, Russia Nigra), але найбільша з цих країн називалася «Русія або Московія» (Russia sive Moscovia)²⁰, «Князівство Московське або Велика Русія» (Ducis Moscoviae sive Magna Russia)²¹, «Русія, дехто каже Московія» («Russia, alias dicta Moscovia»)²² чи «Русія, загальноприйнято Московія» (Russia vulgo Moscovia)²³. Проте всі західні «Русії» були на той час територіями бездержавними, тоді як Московське царство намагалося повністю притягнути до себе історичну спадщину Давньої Русі, і головне, отримати визнане право називатися центром руських земель, а не північно-східною околицею. В умовах відсутності достовірної інформації про минуле Русі французькі історики XVI – початку XVII ст. цілком могли умоглядно виводити свою королеву Анну з володінь московського царя.

Значному посиленню цікавості французької публіки до українських земель у XVI ст. сприяло обрання на престол Речі Посполитої в 1573 р. Генріха Валуа, який був коронований незабаром під іменем Генріха I (і, до речі, останнього, бо більше в Польщі Генріхів не було). Землі сучасної України склали близько третини тодішньої Речі Посполитої, включаючи Київ, де колись правив далекий пращур новообраного короля Ярослав Мудрий. Важливе місце вони посідали і в королівському титулі. Зокрема, у відомих «Генрікових артикулах» він називається так «Генрікус, Божою милістю король Польський, великий князь Литовський, Руський, Пруський, Мазовецький, Самогітський

(Жемайтійський), Київський, Волинський, Підляський, Ливонський і прочая».

Хоча його правління в Кракові виявилось короткогравалим й вже наступного року він, залишивши Польщу, зійшов на французький престол під іменем Генріха III, загальне захоплення своїм принцем, що мав посісти найбільший трон на сході, у Франції в 1573 р. вилилося не лише в численні оди, гімни та панегірики на честь Генріха²⁴, а також і в кілька описових праць про історію та географію володінь польського монарха. Ці роботи досить швидко були підготовлені до друку та видані у Франції за активної підтримки та сприяння королівської влади. Найважливішими з цих книг в 1573 р. були латиномовна праця польського історика Яна Гербурта де Фульстина (бл. 1524–1578) «Історія королів і князів Польщі», оперативно перекладена та видана французькою мовою²⁵, компіляція з німецьких авторів Бенуа Ріго «Роздуми про історію поляків, завдяки якій можна дізнатися про походження, становище, родючість, звичаї, закони та традиції мешканців цього королівства. Виписки з історіографів німецьких»²⁶, а також дві книги французького історика Блеза де Віженера (1523–1596) «Хроніки й аннали Польщі»²⁷ та «Опис Польського королівства та приєднаних до нього країн»²⁸.

Ян Гербурт де Фульстин, відомий польський культурний, релігійний і політичний діяч, брав особисту участь у сходженні на престол своєї держави Генріха Валуа. Як і багато представників польської знаті Гербурт отримав блискучу освіту в університетах Західної Європи, зокрема, у Левені в Бельгії, тому бездогано володів французькою мовою, що мало сприяти йому в налагодженні близьких і довірчих взаємин з майбутнім королем його держави. Зазначимо, що саме Гербурт був одним з ініціаторів та авторів «Генрікових артикулів». «Історія королів і князів Польщі», видана французькою мовою в Парижі, була частиною його великого латинського трактату «*Chronica sive historiae Polonicae compendiosa*», що вийшов у Базелі в 1571 р. і мав ходіння у Франції.

Зупинимось докладніше на творах французьких авторів Ріго та Віженера, щоб проаналізувати їх історичні уявлення про

українські землі того періоду. Зайвим буде зауважувати, що минуле нашої країни подавалося в цих працях крізь призму бачення здебільшого польських історіографів, які вважали території Південної та Західної Русі споконвічною власністю свого королівства.

Бенуа Ріго був відомим літератором і книговидавцем другої половини XVI ст. З його друкарні у Ліоні вийшло в світ багато наукових і літературних творів. Принагідно відмітимо, що Ліон був одним з найдавніших центрів книгодрукування в Європі. В 1470 р. тут була надрукована перша французька книга. Велику відомість Ріго як видавцю приніс той факт, що саме в його друкарні вперше побачила світ книга пророцтв славнозвісного Нострадамуса (1555), з яким той був особисто знайомий. Також Ріго користувався великою підтримкою королівського двору, за що не забував висловлювати подяки та присвяти французьким монархам на сторінках публікованих ним книг.

Видані ним «Роздуми про історію поляків» з нагоди сходження на престол Речі Посполитої Генріха Валуа дають нам змогу зрозуміти уявлення французького ерудита про географічне положення та минуле українських земель. Русь, або правильніше «Русія», («Russie»), інакше названа «Роксоланією» («Roxolanie»), на думку автора, є природною частиною Польщі. Населення цієї території належить до грецького обряду, а головним її містом є Львів («Leopolis»), де знаходиться архієпископська кафедра, але під впливом поляків народ Русі поступово навертається до католицизму. Перераховуються також всі найбільші міста Русі, такі як Кам'янець на Поділлі, Холм, Луцьк, Київ²⁹. За баченням француза, Русь колись мала окреме правління зі своїми князями («princes») чи герцогами («ducs»), але під зверхністю королів Польщі, проти яких часто повставала. Наприклад, згадуючи про правління короля Мечислава [тобто Мешка II – Є.Л.], автор позначає, що той «мав тяжку війну з русинами («Russiens»), які після смерті його батька [Болеслава – Є.Л.] збунтувалися»³⁰. А в 1205 р. пішов війною на короля Леха [Лешка Білого – Є.Л.] Роман, герцог володимирський і галицький («Duc d'Wladimire & Haliciense»), але був ним розбитий і

загинув³¹. Але загалом події в Русі не є в центрі уваги дослідника, він звертається до них вряди-годи.

Необхідно відзначити, що автором подані важливі додаткові свідчення, що стосуються минулого України, зокрема, генеалогія роду Гедеміновичів³² та список польських королів³³.

Цілком логічно, що текст твору, датований 12 липня 1573 р., завершується величним панегіриком на честь Генріха, герцога Анжуйського, брата короля, який був обраний і визнаний «королем і правителем країн Польщі, Литви, Русі, Пруссії та інших земель»³⁴.

Характерною рисою твору є те, що термін «Русь» у ньому стосується лише володінь польського короля. Держава московського царя тут іменується тільки «Московією» («Moschovite»), а її населення, відповідно, «московитами» («moschovites»)³⁵. Хоча, як було вищезазначено, на той час вже існувала тенденція до ототожнення Московії та Русі на географічних картах та в наукових і політичних трактатах.

Загалом слов'янська термінологія з незвичними для французів словами, іменами та назвами викликала великі утруднення для автора та видавця. Якщо згадати, що терміни наводилися за латинськими хроніками, написаними переважно німецькими хроністами, можна зрозуміти, яку важкість можуть являти ці перекручені та змінені слова для ідентифікації власних назв і імен у відповідності до норм сучасності. Так, Кам'янець тут називається то «Саменет», то «Саменіс», Перемишль – «Premislie», Київ, у відповідності до латинської традиції, – «Kiovie», а Луцьк – «Luceogie»³⁶. Ще складніше буває інколи зрозуміти давньоруські імена. Наприклад, «Grismile» означає Гремиславу, дружину Лешка Білого, руську княжну з Луцька, а в імені «Iacoslane» достатньо непросто побачити Ярослава³⁷. Хоча деякі слова, наведені у тексті, досить легко можуть бути зрозумілими українським читачам. При описі розорення Русі татарами автор подає свідчення, що люди, рятуючись, кричали «bigaice!» (тобто «убігайте», «біжіть», «тікайте»)³⁸.

Підсумовуючи вищесказане, можна стверджувати, що головною метою написання твору було підняття престижу фран-

цузької монархії та династії Валуа зокрема, представники якої брати Карл і Генріх одночасно ставали правителями найбільших католицьких держав, розташованих по різні боки Європи. У тріумфі французьких королів автор бачив визнання провідної ролі своєї країни в Європі, яка мала стати на захисті християнської католицької цивілізації, протиставляючи себе натиску магометан ззовні та впливу протестантів всередині.

Автор інших двох праць Блез де Віженер (1523–1596) може бути віднесений до плеяди найяскравіших постатей серед придворних Франції другої половини XVI ст. Він був відомий не лише як блискучий ерудит, талановитий історіограф і письменник, але й як знаний дипломат і кріптограф, автор так званого «шифру Віженера», який залишався незламним до середини XIX ст. й використовувався для засекречування важливих повідомлень таємними службами всіх європейських країн. На жаль його історичний доробок мало досліджувався в Україні, тому слід розглянути його детально.

Як можна побачити з передмови до «Хронік і анналів Польщі», датованої 20 серпня 1573 р. й адресованої «найвеличнішому, наймогутнішому, найпрекраснішому та непереможному принцу Генріху, сину та брату короля» (далі йде перерахування всіх його численних титулів і регалій), Віженер мав на меті ознайомити новообраного короля Речі Посполитої з історією його майбутніх підданих. Свій твір, як підкреслював сам автор, він написав «рідною мовою» короля, оскільки Генріх погано володів латиною³⁹. Праця Віженера представляє собою компіляцію з латиномовних хронік, писаних переважно польськими авторами. За основу ним була взята праця Мартіна Кромера «De origine et rebus gestis Polonorum», про що сам він свідчив у передмові. Цей твір був виданий у Базелі в 1555 р. й, безумовно, мав поширення у Франції. Також Віженер використовував матеріали з «Історії королів і князів Польщі» Яна Гербурта де Фульстіна, публікація якої у Парижі відбувалася за його безпосередньої участі. В роботі неодноразово зустрічаються посилання й на хроніку Яна Длугоша.

На початку твору Віженер подав повний список всіх правителів Польщі від легендарного Леха до Сигізмунда II Августа

включно, вказавши для більшості з них вік їхнього сходження на престол і тривалість життя. Власне кажучи, сама праця французького історіографа представляє собою розповідь про життя та діяльність кожного з зазначених ним володарів.

У першому розділі «Про походження поляків» Віженер подає традиційну для середньовічної історіографії картину походження європейських народів. Він зазначає, що «Сарматія або Скіфія в усі часи була великою колыскою та осередком походження народів і націй, які заповнили більшу частину Азії, Європи та Африки»⁴⁰. Найвідомішими серед них, на його думку, були кимври, готи, вандала та «славони» (тобто слов'яни). Походження назви останніх він виводить від слова «слава» («gloria»). Цю назву вони отримали через могутність і войовничість, захопивши в свій час половину Європи. Розселившись по світу, слов'яни поділилися на окремі народи, які Віженер перераховує в наступному порядку: рутени (Rutheniens), болгара, поляки, московити (Moscovites), серби, боснійці, карнійці (тобто мешканці Карнії, сучасні словенці), хорвати, богемці, морави, померанці, масогіти (очевидно, мазовшани, мешканці Мазовії) та сілезці. Більшість з цих народів згодом втратили самостійність і були підкорені іншими могутніми державами, і тільки поляки, освітлені словом «істинної релігії» ніколи не втрачали державності й завжди посилювали свій вплив в Європі. Назву поляків Віженер виводить від слов'янського слова «поле»⁴¹.

Слід зазначити, що у творі Віженера для мешканців Русі рівнозначно вживаються два терміни «рутени» (Rutheniens) та «русини» (Russiens), а сама Русь називається то «Рутенією» (Ruthenie), то власне «Русією» (Russie). Автор майже скрізь відокремлює «русинів» від «московитів», крім єдиного випадку, коли наводить данні про хрещення Русі. Вказуючи роки охрещення окремих країн і народів, а також називаючи їхніх перших правителів-християн, Віженер змішує «московитів» і «рутенів». Розповідаючи про перших і називаючи великого князя Московського «наймогутнішим християнським володарем, серед тих, хто не має титулу короля», він говорить, що охрещення в цій країні здійснив Володимир (Volodimerus), і далі вже мова йде

про «рутенів», а сама їхня релігія називається «грецькою або рутенською» («la religion Greque ou Ruthenique»). Така плутанина могла б призвести стороннього читача до сприйняття князя Володимира у якості саме правителя Московії. Проте це єдине місце у творі, де «рутени» і «московити» подаються синонімічно, в решті випадків автор відділяє одних від інших⁴².

В цілому автор правильно подає основну канву української історії від часів Володимира Хрестителя до утворення Речі Посполитої. Але, зрозуміло, що основна увага історіографа була зосереджена на правліннях польських королів і долі їхньої держави, тому минулого Русі він торкається лише тоді, коли це стосується історії Польщі. Це передусім стосується міждинастійних взаємин двох держав і військових зіткнень між ними. Так, Віженер фіксує одруження Казимира I з Марією-Добронігою (щоправда, називаючи її Доброгнівою), сестрою Ярослава Мудрого, не забуваючи відмітити, що жінка прийняла католицтво⁴³. Історіограф відмічає також шлюби Болеслава II з вродливою руською принцесою Вишеславою⁴⁴, Болеслава III Кривоустого із Збиславою, дочкою Святополка II Ізяславича⁴⁵ та Лешка Білого з Гремиславою, дочкою луцького князя Інгваря Ярославича (помилково автор вважав її дочкою Ярослава Ізяславича, тоді як насправді, вона була його онукою). Щодо останньої в книзі Віженера допущена плутанина, вона названа в одному місці Премиславою (Primislave), в іншому правильно Гремиславою (Grimislave)⁴⁶.

Француз ретельно занотує всі відомі йому польсько-руські збройні конфлікти, зокрема, захоплення Русі Болеславом Хоробрим, який допомагав повернути київський престол Святополку⁴⁷, похід Болеслава II Сміливого на Русь, щоб відновити на київському престолі свого двоюрідного брата Ізяслава⁴⁸ та ін. Історію цих війн Віженер бачить очима польських хроністів. Тому не дивно, що польські правителі в творі французького історіографа виступають мудрими, сміливими та шляхетними людьми, які завжди отримують блискучі перемоги. Руські воїни або тікають при наблизенні доблесного польського війська, або зазнають нищівної поразки, безславно гинучи чи здаючись у

полон. Змальовуючи зворотні походи з Русі на Польщу, автор відзначає їх варварський, грабіжницький характер. Загони руських воїнів уявляються йому збіговиськом відвертих головорізів, очолюваних хитрими й підступними, але боягузливими ватажками. Кожного разу, вторгаючись у Польщу, русини зазнавали поразок. Так, Володар Ростиславич (Volodor), князь перемиський, «що мав славу більше грабіжника ніж князя», розоряв вогнем і мечем польські землі, але потрапив у полон до Болеслава III і був відпущений за великий викуп⁴⁹. Роман, князь Волині та Галичини (duc de Wladimirie & Halicie) розпочав вторгнення у Польщу в 1205 р., але був розбитий Лешком Білим під Завихостом і загинув. Польський король шляхетно повернув тіло руського князя його підданам⁵⁰. В 1265 р. русини на чолі з князем Шварном дійшли до Сандомира, але були розбиті⁵¹. Лев, син Данила, «наймогутніший з усіх правителів на Русі», пішов до Любліна, пограбувавши польські землі. У свою чергу незабаром Лешко Чорний помстився йому та здійснив похід на Львів, взявши з міста велику данину⁵².

Цікавим є той факт, що, розповідаючи про війни Болеслава Хороброго з Ярославом Мудрим, ім'я якого автор подає абсолютно точно (Jaroslaus) – рідкий випадок правильного написання цього імені французами, Віженер не бачить нічого достойного в діяльності руського князя. У його викладі, це недолугий і боягузливий правитель. Автор з іронією повідомляє, що, коли русини, які билися на річці Буг з поляками, побачили свою поразку, вони почали стрімголов тікати, а їхній князь Ярослав попереду від усіх⁵³. Очевидно, Віженер не знав, що осміяний ним Ярослав був далеким предком всіляко возвеличуваного ним Генріха Валуа. Інакше тон його був би більш шанобливим.

Загалом, складається враження, що Русь завжди була країною, підпорядкованою Польщі, так би мовити, її бунтівною та неспокійною провінцією. З твору випливає, що польські королі постійно віддавали накази руським князям, наводили лад в їх країні, а згодом на цих землях правитимуть «палатини» – намісники польських королів.

Дуже детально Віженер зупиняється на татарській проблемі, яка стала спільною бідою Польщі та Русі. На його думку, татари прийшли з безлюдних степів Скіфії, прогнавши «половців, яких зараз називають готами, гунами чи куманами» (Polomiciens, que les modernes apellent Gots, les autres Chunes ou Cumans)⁵⁴. Автор ретельно занотує всі численні випадки грабіжницьких походів степових завойовників, яскраво змальовуючи жажливі картини спустошення та збезлюднення земель. Руські князі виявилися абсолютно неспроможними протистояти жорстокій навалі дикунських східних орд. Дуже скоро майже вся Русь підкорилася татарам, а руські князі навіть почали брати спільну з ними участь у походах на Польщу. Наприклад, Данило, король Русі (Daniel roi de Russie), пропустив через свою країну татар, які йшли грабувати Польщу, а згодом його діти Лев і Роман, разом з Даниловим братом Васильком, своїм дядьком, брали участь у новому поході ординців на захід⁵⁵. Також згадується як татари разом з русинами ходили на Люблін і пограбували його околиці⁵⁶.

Остаточне приєднання земель Русі до Польської корони видається французу актом цілковито логічним і закономірним. Для польських володарів це був крок, як самозахисту, для забезпечення своєї території від нападів зі сходу, так і шляхетний обов'язок християнських правителів взяти під свою опіку одновірців (щоправда, грецького обряду), які потерпали від нападів татар. Віженер відмічає, що після смерті останнього короля з роду Данила (якого помилково тут названо Давидом) Казимир III Великий в 1340 р. приєднав до себе Львів та інші міста Галичини: Перемишль, Сянок, Галич, Тереховлю, Любашів, Кам'янець. А в 1349 р. він здійснив новий похід на Русь і приєднав до своїх володінь Луцьк, Володимир, Брест, Холм і Білосток, поставивши в цих містах польські гарнізони. Дбаючи про інтереси своїх нових підданих, Казимир III навіть просив у папи Урбана V створити митрополію на Русі з центром у Львові⁵⁷. Таким чином, підкорення Західної Русі Польщею в творі Віженера виглядає подією благородною та позитивною для її населення. Щоправда конкурентом за руську спадщину для поляків виступили литовці,

проте незабаром сама Литва та всі її володіння були поєднані унією з Польщею.

Практично весь подальший виклад подій в творі Віженера, пов'язаних з долею України, стосується намагань польських королів і литовських князів протидіяти турецько-татарській агресії. Історіограф детально описує заходи Вітовта, спрямовані на укріплення південного кордону, зокрема, похід 1399-го року, будівництво фортець на Поділлі. Відзначає автор і розширення кордонів Великого князівства Литовського на сході, коли Вітовт «захопив Брянськ і Стародуб і всю країну Сіверську» та мав війну з московитами в 1406 р.⁵⁸.

Грабіжницькі напади татар і турків на землі польської корони Віженер визнає найбільшою політичною проблемою того часу. Протягом лише одного XV ст. він називає більше десятка великих завойовницьких походів на руські землі: Поділля, Галичину, Волинь, Київщину, Сіверщину, ретельно відзначаючи найбільш постраждалі території й описуючи страшні кривди, завдані підданам короля нападниками⁵⁹. З великою симпатією та захопленням відгукується автор про мешканців і нечисленну залого маленького містечка Вишневець на Галичині, яке чинило героїчний опір татарській агресії впродовж довго часу⁶⁰. Відзначається й участь інших християнських держав у боротьбі з «магометанами»: Волощини, Угорщини, Молдавії, Московії. Зокрема, згадується військова діяльність овіяного легендами господаря Влада Дракули⁶¹.

Зрозуміло, що увага історіографа приділена лише життю знаті – королів, князів, вищих духовних ієрархів. Народ, у відповідності до тогочасних уявлень, постає лише як безлика сіра маса, нездатна ні до чого гарного, божественне покликання якої тільки виконувати всю чорнову роботу та смиренно зносити весь тягар долі. Саме тому, згадуючи про селянське повстання 1490–1492 рр. під проводом Мухи, Віженер не обтяжує себе міркуваннями про причини, що підштовхнули великі маси людей до нього. Француз цілком і повністю солідаризується з думками польських хроністів, подаючи спрощене бачення цього соціального вибуху: «В ті дні один селянин на ім'я Муха,

зібравши близько десяти тисяч валахів і русинів з Покуття, пішов грабувати всю Русь... Але Миколай Ходецький, названий Земелькою, чоловік достойний і вправний у військових справах, зібравши певну кількість польських солдатів, дуже швидко утихомирив цих повсталих людей. Грабіжник Муха був захоплений руською знаттю, відправлений до Кракова, де закінчив свої дні у в'язниці»⁶².

Велику повагу в історіографа викликає постать князя Костянтина Острозького, який почав збирати військові зағони для відсічі татарам і туркам. За словами Віжера, цей видатний воєначальник здобув «вічну славу тим, що з маленьким загоном виступив проти двадцяти тисяч татар і розгромив їх поблизу міста Канів у Литві»⁶³.

Фактично, можна стверджувати, що французький автор у викладі подій української історії безпосередньо наблизився до витоків формування козацтва. І хоча саме слово «козак» в його творі не зустрічається, одним з останніх героїв його розповіді є Предслав Лянцкоронський, який вважається першим козацьким гетьманом⁶⁴.

Уявлення Віженера про історію Східної Європи майже повністю залежало від творів тих польських авторів, які були йому відомі на момент написання книги. Брак свідчень і залежність від польських хронік кінця XV – середини XVI ст. в творі французького історіографа проявилися ще й у надзвичайно поганій його поінформованості про правління останнього Ягелла. В його великій історичній розповіді Сигізмунду II Августу, що правив 24 роки, відведено лише дві сторінки, які майже не містять фактичних даних, тоді як правління цього короля було надзвичайно насичене подіями. Такий же обсяг матеріалу автор відвів і Генріху Валуа, який на той час тільки став щойнообраним королем Речі Посполитої і навіть не залишив ще території Франції.

Не беручи до уваги апологетичного характеру даного твору, покликаного возвеличити особу французького монарха на польському престолі, слід зауважити, що праця Віженера стала першою значною франкомовною роботою, яка ознайомлювала

місцевий читацький загал з історичним минулим українських земель. В цілому його дані про Україну є правдивими і відповідають загалом історичним реаліям. Хоча, безумовно, в тексті твору можна зустріти багато плутанини та помилок стосовно географічних назв, імен і подій. Дуже часто при читанні твору Віженера виникає трудність з ідентифікацією певних назв і імен у відповідності з вітчизняною традицією: Луцьк (Luschie), Перемишль (Primislie), Всеволод (Wissevoldus), Ярополк (Iaropelc), Збіслава (Sbilave), Святополк (Stopelc) тощо. Не все гаразд у історіографа і з датами. Наприклад, хрещення Русі у тексті двічі віднесено до 908 року від Різдва Христового, тоді як дві дати від створення світу цієї події, наведені ним, практично збігаються з загальноприйнятим нині датуванням. За католицьким літозчисленням, прийнятим у XVI ст., він подає охрещення Русі під 4996 р. За руським календарем, що, як зазначає автор, «різниться від нашого на п'ятнадцять століть», Володимир хрестив своїх підданих у 6497 р. Враховуючи, що створення світу за православною традицією припало на 5509 або 5508 рік до народження Христа, отримуємо загальновідому дату 988 чи 989 р.⁶⁵. Втім, можливо в оригінальному тексті Віженера в якості охрещення Русі стояв 980-й рік, який через друкарську помилку перетворився на 908-й. Саме 980-й рік в якості часу хрещення русинів позначено в іншому творі цього автора⁶⁶. Але дуже часто автор взагалі опускає дати, переказуючи події без років або вказуючи невизначені часові інтервали: потім, згодом, незабаром, через певний час і т.д.

Аналізуючи історичне бачення Віженером минулого України не можна оминати й іншу його працю 1573 р. «Опис Польського королівства та приєднаних до нього країн, з їх становищем, законами, порядками та способом життя»⁶⁷. На відміну від попередньої ця робота французького автора має здебільшого географічний описовий характер й представляє собою спробу у стислій формі ознайомити читача, насамперед свого патрона Генріха Валуа, з територією, природою та населенням Речі Посполитої, що простяглася «від Одера на кордонах Бранденбурга до славної ріки Бористена, від берегів Понту Евксинського, до якого доходять крайні частини Поділля, до

Північного океану». Короткий екскурс в минуле цієї держави є майже точним переказом змісту попереднього твору. Описуючи минуле й сьогодення східних околиць королівства Русі, Волині та Поділля, автор підкреслює, що їх населяє один народ. Докладно описано життя та побут татар, а також зроблено огляд еволюції їхньої експансії у Східній Європі. Фактично, можна визнати, що «Опис Польського королівства» є короткою енциклопедією Речі Посполитої, створеною для французів.

Праці Віженера стали важливою віхою на шляху розвитку історичних уявлень у Франції про українські землі. Вони стали першими ґрунтовними нарисами, що у доступній формі, а головне, доступною мовою (замість мертвої латини), ознайомили освічених французів з географією та історією країн на схід від Польщі.

Короткочасне правління Генріха в Польщі сприяло зближенню двох держав. Французька мова та звичаї стали буденним явищем при дворі польських королів, а серед військових і державних діячів країни з'явилося багато вихідців з Франції. Свідчення цих урядовців-французів стали важливим джерелом при вивченні історії України. Саме до цього кола належить відомий авантюрист-найманець Жак Маржерет (1560-і – після 1619), прізвище якого найчастіше подають як Маржерет. Його перу належить цікавий твір, що частково стосується історії України, «Стан Російської імперії та Великого князівства Московського» (1607). Ця розповідь про свої пригоди в далекій країні, створена очевидцем і активним учасником описуваних подій, була присвячена французькому королю Генріху IV, родоначальнику династії Бурбонів, і надрукована з його ласки. Цікава паралель: час Смути в Росії практично співпав з останнім періодом релігійних війн у Франції, тому праця Маржерета дозволяла читачам провести певні аналогії щодо громадянського протистояння в двох країнах по різні сторони Європи. Підкреслення автором релігійної толерантності в Росії могло бути натяком на потребу у віротерпимості на його батьківщині.

Хоча ця книга не є історичним дослідженням, а її автора важко назвати професійним істориком, його твір містить важливі

спостереження та судження, що торкаються минулого нашої держави й дозволяють краще зрозуміти розвиток історичних уявлень про Україну у Франції. Праця Маржере кілька разів перевидавалася на його батьківщині, що, безумовно, свідчить про цікавість французів до тематики, якої торкнувся він у своїй роботі. Вперше вона була передрукована в 1669 р., коли французька публіка з тривогою спостерігала за посиленням Росії на фоні послаблення Речі Посполитої, які вели між собою запеклу війну за Україну. В XIX ст. вийшло ще кілька перевидань. Публікації твору Маржере у середині XIX ст., вочевидь, були пов'язані з війною між Францією та Росією, що зумовлювало посилення попиту на книжкову продукцію про ворожу державу серед французів⁶⁸.

З XIX з'являються російські переклади цієї книги або окремих частин, які одразу привернули увагу вітчизняних дослідників минулого⁶⁹.

Незважаючи на те, що твір Маржере є в першу чергу важливим джерелом з історії Росії Смутного часу, його екскурси вглиб історії Русі дозволяють побачити уявлення автора про минуле України. Наприклад, походження династії Рюриковичів він пояснював наступним чином: «Вважають, що походження великим князям поклали трое братів, які прийшли з Данії, згідно з руськими анналами (*selon les Annales de Russie*). Вони підкорили собі Русь, Литву та Поділля близько восьмиста років тому, а Рюрик, старший з братів, став називатися великим князем володимирським, і від нього пішли всі інші великі князі...»⁷⁰. Цей короткий уривок дає можливість зрозуміти загальну поінформованість француза про витоки давньоруської історії, хоча знання його виявляються неточними та поверхневими. Навіть такий яскравий епізод минулого, як хрещення Русі, в нього виглядає абсолютно розпливчато: «Ця країна прийняла християнство близько 700 років тому»⁷¹.

Праця Маржере стала по суті першим нарисом, що подавав бачення минулого Русі з позиції Москви. Сама назва твору підкреслює тотожність понять Русь (*la Russie*) та Московія в уявленні автора. Він постійно вживає термін «росіяни» (*Russes*) для означення підданих московського царя, уникаючи традицій-

ного визначення «московити» (Moscovites), яке в нього трапляється нечасто. Така концепція різюче контрастує з баченням Віженера, писавшого за тридцять років до Маржере, в творах якого під Руссю розумілися саме володіння польських королів. Те, що Віженер називав Руссю, у Маржере виступає під сукупною назвою Поділля (Podolie). Цей географічний регіон розширений у нього до такої межі, що доходить аж до кордонів Московського царства. Згідно з його твердженням, замок Путивль (Routime) розташований саме на кордонах Поділля⁷². Хоча, не слід забувати, що подібну тезу про синонімічність Русі та Московії висловлював і дю Тілле, що був сучасником Віженера.

Таким чином, можна спостерігати тенденцію, як у французькій історіографії з кінця XVI ст. поступово починає утверджуватися ідея ототожнення Русі-Росії лише з Московією. Існування кількох територій з назвою «Русь» на середньовічних картах призводило до плутанини в уявленнях західних європейців. Посилення Московського царства сприяло закріпленню назви «Русі» саме за ним, оскільки за цією країною стояла династійна спадковість і міць потужної держави, а за рештою земель тільки історична традиція.

Велику важливість мають звістки Маржере про козаків (Cosaks). Здається, це перші згадки про них у французьких творах. Автор, як професійний солдат, захоплювався військовими здібностями козаків, визнаючи їх найкращою збройною силою Русі. Маржере зробив докладний опис їхнього одягу та озброєння, способу життя та звичаїв. Француз відзначив, що «справжні козаки мешкають уздовж річок Волга, Дон і Дніпро та завдають великої шкоди татарам»⁷³. Не оминув увагою Маржере і важливу ролі, яку козаки відіграли у воцарінні Лжедмитрія I, котрого він вважав дійсним сином Івана Грозного (Johannes le Tiran). Автор відзначив, що «козаки з верхів'їв Дону та Дніпра» склали основу війська Лжедмитрія й були найнадійнішою його опорою⁷⁴.

Незважаючи на значну віддаленість Московського царства від Франції, між цими державами наприкінці XVI ст. вже були налагоджені контакти. Про це свідчить той факт, що Маржере

зустрічав у Москві земляків, один з яких, французький купець Бертран де Кассан, був його інформатором⁷⁵.

Про посилення дипломатичних взаємин між Францією та Росією може свідчити й те, що, за словами Маржере, Лжедмитрій I збирався на англійських кораблях у серпні 1606 р. відвідати Францію, але цей намір не був здійснений у зв'язку з державним переворотом і загибеллю останнього⁷⁶.

В цілому, свідчення Маржере про історію та географію Русі є правдивими. Він писав, як правило, про те, що бачив на власні очі чи чув з достовірних джерел. Але подекуди він занотував і речі цілковито фантастичні, як, наприклад, існування на півдні Русі в районі Астрахані «рослин-тварин, про яких писали колись деякі автори. Це баранці, які виростають з землі, поєднані з коренем немов би кишкою в два чи три сажени, що виходить з пупа. Такий баранець їсть траву навколо себе, а згодом помирає. Вони розміром з ягня, мають кучеряву вовну. В одних смух зовсім білий, в інших – плямистий. Я бачив різні шкіри»⁷⁷.

Таким чином, підводячи підсумок, можна сказати, що до середини XVII ст. історичні уявлення про Україну в середньовічній Франції суттєво розширилися та доповнилися фактично. Французькі історіографи фіксували у своїх творах такі теми, як правління давньоруських князів, культура та релігія Русі, підкорення руських земель Польщею, протистояння татарській і турецькій агресії. Праця Маржере презентує зміну в уявленнях пізнього середньовіччя про Русь, а також виводить на передній план козацтво, постаті якого стануть головним атрибутом всіх історичних досліджень, що торкатимуться історії України XVI–XVIII ст. Саме в творі цього автора бачимо наголошення того, що Руссю треба вважати володіння московського царя. Пройде зовсім небагато часу і «країна козаків» завдяки праці Боплана стане відомою під новою для Західної Європи назвою – «Україна».

¹ <http://uk.wikipedia.org/wiki>

² Лучицкий И.В. Русские рабы и рабство в Руссильоне в XIV и XV вв. // Университетские известия. – Киев. – №11. – Ч. 2., Критика библиография. – 1886. – С. 191–219.

³ Назаренко А.В. Гених I и Анна Ярославна // Древняя Русь в свете зарубежных источников: Учебное пособие для студентов вузов / М.В.Бибиков, Г.В.Глазырина, Т.Н.Джаксон и др. Под ред. Е.А.Мельниковой. – М.: Издательство корпорация «Логос», 1999. – С. 353.

⁴ *Chronicon Sancti Petri Vivi Senonensis* // *Bibliothèque historique de L'YONNE ou Collection de legends, chroniques et documents divers pour servir a l'histoire des differentes contrees qui forment aujourd'hui ce department.* – Tome II. – Auxerre: Perriquet et Rouille, imprimeurs de la societe; Paris: Didron, 1863. – P. 506; *Ex Historiae Francicae // Monumenta Germaniae historica. Inde ab anno Christi quingentesimo usque ad annum millesimum et quingentesimum. Scriptorum. Tomus 26.* – Leipzig: Verlag Karl W.Hiersemann, 1925. – P. 61; *Hugonis liber qui modernorum regum francorum continent actus // Monumenta Germaniae historica. Inde ab anno Christi quingentesimo usque ad annum millesimum et quingentesimum. Scriptorum. Tomus 9.* – Leipzig: Verlag Karl W.Hiersemann, 1925. – P. 388–389; *Historia regum francorum monasterii Sancti Dionysii // Monumenta Germaniae historica. Inde ab anno Christi quingentesimo usque ad annum millesimum et quingentesimum. Scriptorum. Tomus 9.* – Leipzig: Verlag Karl W.Hiersemann, 1925. – P. 404.

⁵ Назаренко А.В. Указ. соч. – С. 353–354.

⁶ *Vita Lietberti episcopi Cameracensis // Monumenta Germaniae historica. Scriptorum. Tomus 30–Part 2, Supplementa tomorum I–XXV.* 1934. – P. 850.

⁷ *Hugonis liber qui modernorum regum francorum continent actus...* – P. 388–389.

⁸ Marchegay P., Mabilie Em. *Chroniques des églises d'Anjou.* – P.: Renouard, 1869. – P. 167; reproduit par la *Chronique de Saint-Maixent*, *ibid.* – P. 398. А також: *Recueil des historiens des Gaules et de la France. Tome onzième, édité par des religieux bénédictins de la Congrégation de Saint-Maur. Nouvelle édition publiée sous la direction de M. Léopold Delisle [mêmes texte & pagination], Paris, Victor Palmé, 1876.* – P. 219.

⁹ *Chronicon Sancti Petri Vivi Senonensis...* – P. 506.

¹⁰ *Ibid.*

¹¹ *Ex Historiae Francicae...* – P. 61.

¹² *Historia regum francorum monasterii Sancti Dionysii...* – P. 404.

¹³ Назаренко А.В. Указ. соч. – С. 353–354.

¹⁴ Там же; Hugonis liber qui modernuorum regum francorum continent actus... – P. 388–389.

¹⁵ Назаренко А.В. Указ. соч. – С. 353.

¹⁶ Вавричин М.Г., Дашкевич Я.Р., Кришталович У.Р. Україна на стародавніх картах: Кінець XV – перша половина XVII ст. – К.: ДНВП «Картографія», 2004. – 208 с.

¹⁷ Tillet Jean du. Recueil des Roys de France, leurs couronne et maison. – Paris: Chez Jaques du Puys, avec privilege du Roy, 1580. – P.72.

¹⁸ Mezeray, François Eude de. Histoire de France depuis Faramond jusqu'a maintenant. Tome I. – Paris: Chez Mathieu Guillemot, avec privilege du Roy, 1643. – P. 399.

¹⁹ Вавричин М.Г., Дашкевич Я.Р., Кришталович У.Р. Вказ. тв. – С. 28–29, 42–43, 187, 198–199.

²⁰ Там само. – С. 127.

²¹ Там само. – С. 129, 148–149.

²² Там само. – С. 153.

²³ Там само. – С. 183.

²⁴ Esjouissance des Français et bons citoyens de Paris sur l'election de roi de Pologne. – Lyon: Par Benoist Rigaud, 1573. – 14 p.; Masconnois P.B. Panegyrique sur l'avant couronnement du roi de Pologne. – P.: Par Denis du Pré Imprimeur, 1573. – 16 p.; Hymne triomphal sur l'entrée du prince Henri. – Lyon: Par Benoist Rigaud, 1573. – 16 p.

²⁵ Herbut de Fulstin Jan. Histoire des roys et princes de Poloigne, composée en latin et divisée en XX livres par, Jean Herbut de Fulstin, Traduite de latin en françois [par Fr. Bauduin]. – P.: L'Huilier, 1573. – 150 p.

²⁶ Benoist Rigaud. Discours sur l'histoire des polonais. – Lyon: Par Benoist Rigaud, 1573. – 80 p.

²⁷ Vigenère Blaise de. Les Chroniques et annales de Poloigne. – P.: J.Richer, 1573. – 487 p.

²⁸ Vigenère Blaise de. La Description du royaume de Poloigne et pays adjacens, avec les statuts, constitutions, moeurs et façons de faire d'iceux. – P.: J.Richer, 1573. – 188 p.

²⁹ Benoist Rigaud. Op. cit. – P. 6.

³⁰ Ibid. – P. 14.

³¹ Ibid. – P. 24.

- ³² Ibid. – P. 32.
- ³³ Ibid. – P. 39.
- ³⁴ Ibid. – P. 37.
- ³⁵ Ibid. – P. 36–37.
- ³⁶ Ibid. – P. 6.
- ³⁷ Ibid. – P. 24.
- ³⁸ Ibid. – P. 26.
- ³⁹ Vigenère Blaise de. Les Chroniques et annales de Poloigne... – Epistre.
- ⁴⁰ Ibid. – P. 1.
- ⁴¹ Ibid. – P. 1–4.
- ⁴² Ibid. – P. 36.
- ⁴³ Ibid. – P. 57.
- ⁴⁴ Ibid. – P. 64.
- ⁴⁵ Ibid. – P. 82.
- ⁴⁶ Ibid. – P. 151, 164.
- ⁴⁷ Ibid. – P. 42.
- ⁴⁸ Ibid. – P. 61.
- ⁴⁹ Ibid. – P. 99, 101.
- ⁵⁰ Ibid. – P. 147.
- ⁵¹ Ibid. – P. 181–183.
- ⁵² Ibid. – P. 188–189.
- ⁵³ Ibid. – P. 47.
- ⁵⁴ Ibid. – P. 149–159.
- ⁵⁵ Ibid. – P. 177–178.
- ⁵⁶ Ibid. – P. 196.
- ⁵⁷ Ibid. – P. 226–227, 232, 235.
- ⁵⁸ Ibid. – P. 270–271, 277, 316.
- ⁵⁹ Ibid. – P. 344, 378, 385, 416, 432–434, 441, 445–446, 452–453, 460.
- ⁶⁰ Ibid. – P. 445–446.
- ⁶¹ Ibid. – P. 365.

⁶² Ibid. – P. 444.

⁶³ Ibid. – P. 473.

⁶⁴ Ibid. – P. 473.

⁶⁵ Ibid. – P. 36.

⁶⁶ Vigenère Blaise de. La Description du royaume de Poloigne et pays adjacens, avec les statuts, constitutions, moeurs et façons de faire d'iceux. – P.: J.Richer, 1573. – 188 p.; Описание Польского королевства. Извлечения из записок Блеза де Виженер (1573) // Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси. Вып. I (XVI ст.). / Под ред. В.Б.Антоновича. – К., 1890. – С. 59–88.

⁶⁷ Ibid.

⁶⁸ Margeret. Etat de l'empire de Russie et Grande duché de Moscovie avec ce qui s'y est passé de plus mémorable et tragique, pendant le regne de quatre Empereurs: à sçavoir depuis l'an 1590 jusques en 1606, en septembre. Nouvelle édition, précédée de deux lettres inédites de l'auteur et d'une notice biographique et bibliographique par Henri Chevreul. – P.: L.Potier Librairie, 1855. – 140 p.; Reéditions 1821, 1860 etc.

⁶⁹ Маржерет Жак. Состояние Российской империи: Ж.Маржерет в документах и исследованиях: (тексты, комментарии, статьи) / Под ред. Ан.Береловича, В.Д.Назарова, П.Ю.Уварова; [авт. и сост.: Ан.Берелович (Париж), Т.А.Лаптева и др.]. Состояние Российской империи. – М.: Яз. славянских культур, 2007. – 553 с.; Россия XVII века. Воспоминания иностранцев. – М.: Русич, 2003. – 496 с. та ін.

⁷⁰ Margeret. Op. cit. – P. 8.

⁷¹ Ibid. – P. 15.

⁷² Ibid. – P. 24.

⁷³ Ibid. – P. 24.

⁷⁴ Ibid. – P. 75.

⁷⁵ Ibid. – P. 87.

⁷⁶ Ibid. – P. 86.

⁷⁷ Ibid. – P. 2.